

הגדה של פסח

מאירת ומעוטרת בידי אליהו אריק בוקובזה / מאירה פרי-להמן

טקסט ההגדה של פסח הצית את דמיונם של ציירים כבר מאז ימי הביניים ונחשב לטקסט מכונן בסיפור תולדות העם היהודי. למרות שמגילת אסתר ושיר השירים, שניהם ספרים מקראיים שיש בהם עלילה, שלא כמו ההגדה, זכו אף הם לעיטורים נפלאים, ההגדה של פסח, על הטקסט המגוון שבה – שאלות ותשובות, אגדות ומדרשים, שירים, תפילות וברכות – היא שזכתה למספר הרב ביותר של הוצאות מעוטרות בידי מיטב האמנים בכל הזמנים.

שתי מצוות הסדר – "והגדת לבנך" ו"בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" – מתקיימות בעצם קריאת ההגדה, שבמרכז סיפור יציאת מצרים וגאולת עם ישראל. קריאת ההגדה נעשית באופנים שונים: יש שעורך הסדר לבדו קורא את כל ההגדה, למעט ארבע הקושיות השמורות לצעיר הנוכחים והשירים שבסופה, שאותם שרים כל המסובים, ויש שכל המסובים משתתפים בקריאה בסבב וכל אחד קורא קטע בהגיע תורו. מאחר שההגדה נועדה לספר את סיפורה לבני הדור הצעיר, מושם דגש בשמירת ערנותם וסקרנותם של הילדים והמשתתפים הצעירים לאורך הערב, אם על-ידי מעשים כגון גניבת האפיקומן וחיפוש ואם על-ידי ליווי הטקסט בעיטורים צבעוניים. קריאת ההגדה בבית, בחוג המשפחה ליד השולחן, ולא בבית הכנסת, תרמה אף היא לגישה הקלילה אליה יותר מאשר לספרי קודש אחרים ועשתה אותה מתאימה לקישוט.

ההגדות המעוטרות הקדומות ביותר שנשתמרו הן "הגדת סרייבו", שנכתבה ועוטרה ב-1350 בקירוב בברצלונה שבספרד וכיום היא שמורה במוזיאון הלאומי של בוסניה והרצגובינה בסרייבו; "הגדת רוטשילד", שנכתבה כמאה שנה מאוחר יותר, ב-1450, והייתה בבעלות משפחת רוטשילד מאז המאה ה-19, וכיום היא שמורה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; וההגדה המוקדמת מכולן שנשתמרה בשלמותה היא "הגדת ראשי הציפורים", שנכתבה ואוירה כבר בסוף המאה ה-13, השמורה באוסף מוזיאון ישראל, ירושלים. שמה ניתן לה בגלל דמויות האדם היהודיות שבה שראשיהן ראשי ציפורים.

גם אמנים ישראלים רבים התנסו בעיטור ובאיור טקסט ההגדה וביניהם זאב רבן, יוסף בודקו, נחום גוטמן, יעקב בוסידן, יעקב אגם, מנשה קדישמן וזויה צ'רקסקי. אריה ארוך שאב את השראתו לציורים "הבריאה" (1966) ו"משה רבנו מסרייבו" (1955) מדפיה של הגדת סרייבו.

עתה מצטרף אל אמנים אלו אריק אליהו בוקובזה. ההגדה שעוטר נקראת על שמו, "הגדת אליהו", והוא גיבורו של סיפור ההגדה וממלא בכל פעם תפקיד שונה בהתאם לצורכי הסיפור, שכן הוא רואה עצמו כאילו הוא יצא ממצרים.

אריק בוקובזה, יליד פריז, הגיע לישראל בשנת 1969, בהיותו בן שש. בגיל שלוש ושתיים, במקביל לעבודתו כרוקח, החל ללמוד בבית הספר לאמנות "קלישר". ביצירותיו מתחזה בוקובזה לאמן נאיבי ויש שדמויותיו מזכירות במידותיהן, באופיין ובצבעוניותן את הדמויות שיוצר פרננדו בוטרו יליד קולומביה ובקוויותן את אלו של הצרפתי אנרי רוסו. בין מאפייני הדמויות גם עיניהן, שאינן מביטות חזיתית אלא לרוב לצדדים, כאילו מתוך חשש ודריכות. אך עיון מעמיק ביצירותיו, מעבר לדו-ממדיות של הדמויות ולשעטנז הנופים, מגלה סודות והלצות פרטיות, ספקנות חתרנית וביקורת נאיבית. למרות הסכמתיות של הדמויות והצהרת האמן ש"כל הדמויות הן אני", הוא מצליח לאפיין אותן עד כדי זיהוין עם הדמויות שלפיהן או לפי תצלומיהן צוירו.

באחת מתערוכותיו קרא האמן לעצמו "צייר-תייר", ואכן השתייכותו ל"מקום הזה" (כשמה של תערוכתו בקיבוץ ברעם במאי 2012) איננה מובנת מאליה. דומה שהוא מחפש את ערוצי השתייכותו הן מצד תולדות האמנות הישראלית (ראו תערוכתו "בצלאל גרסה ב'", שהזדהה בה עם אמנים מזרחיים שהיו תלמידי "בצלאל" בתקופת בוריס ש"ץ ולא זכו להכרה, והדו-שיח שהוא מנהל עם נחום גוטמן), הן מבחינה דתית (ראו תערוכתו "לאום יהודי", שהציג בה ציור שלו בחברת הרב כדורי ודיוקן גבר מזוקן שעל ראשו כפייה ותפילין). בדרך זו הוא מתריס את מקורותיו המזרחיים. אחת הדרכים לבטא שייכות היא הציטוט, ואכן בוקובזה מרבה לצטט ביצירתו אך לעולם לא ציטוט שהוא העתקה.

בשנת 2005 צייר בוקובזה את הספר "שירה נוסעת העירה", ספר ילדים שכתבה מיכל סנונית על ילדה שציוריה הופכים לאמיתיים. שנה לאחר מכן התחיל לצייר את ההגדה לפי הזמנתו של האספן הישראלי ארני דרוק. ההגדה נועדה להיות ייחודית למשפחת המזמין והטקסט אמור היה להיכתב בידי סופר סת"ם, אך התכנית לא יצאה אל הפועל. במשך השנתיים הבאות צייר האמן שלושה ציורים בחודש עד שנצברו 59 ציורים. את הציור ה-60 צייר לא מכבר. מבחינת המבנה דומה ההגדה ל"שירה נוסעת העירה": בכל מפתח הטקסט בעמוד אחד והציור בעמוד שממולו, והצורות תחומות בעיפרון בתוך מסגרת נתונה. הציורים עשויים באקריליק, בצבעי מים ובדיו יפני צבעוני שבוקובזה מצא ביפן. בוקובזה אחראי אף על העיצוב והעימוד וכרגיל בתהליך הדפסה – הציורים המקוריים הוקטנו ואף לא אחד מהם חתום.

ציורי ההגדה הם מחשבות על הטקסט, שהוא הטקסט המסורתי, והציור מביא פרשנות וביקורת עליו ומשייכו לזמננו. בשלושת ציורי שולחן הסדר מופיעים כל בני משפחת דרוק (עמ' 15, 16, 17) ועליהם הוסיף האמן גם דמויות של אסטרונוט וחייזר, רמז לעלייתו של אליהו השמימה.

סדר הפסח הוא לבוקובזה חזרה בזמן אל זיכרונות ילדותו ואל מנהגי יהדות תוניסיה. לדוגמה, יהודי תוניס מתייחסים אל צלחת הסדר כאל תרנגול כפרות והם מסובבים את הצלחת מעל ראשי הנוכחים. לכן הצלחת נראית כאן מעל ראשו של אליהו (עמ' 13). המצוות מבוצעות בידי יד שאיננה מחוברת לגוף אלא עצמאית ובעלת תפקיד (למשל בעמ' 11), והיא מופיעה על הדף בכל פעם ממקום אחר.

באיור הכריכה מוצגת מפה: מצד הפתיחה זוהי מפת סיני ואילו מאחור זוהי מפת מצרים והדלתה. מעבר לגבול מצרים נראים בתי הבאוהאוס, אשר בקווייהם הזוויתיים, השונים כל כך מהכיפות המזרחיות שקוויהן

רכים ומעוגלים, הם מסמלים בעבור בוקובזה את האשכנזיות. בתחתית המפה מופיע חצי ראשו של אליהו חבוש כיפת "ילד-טוב-ירושלים", עיניו מביטות בחשש לצדדים ובידו גביע יין שמשקפות בו כיפות מבנים מזרחיים. על המפה מסומנת הדרך שעשו בני ישראל בדרכם לכנען והנקודות שעברו מציונות בשמותיהן העתיקים, כגון "עציון גבר" היא אילת.

בדף השער מופיע שם ההגדה: "הגדת אליהו", ובדף נוסף לפני תחילת הטקסט נראה אליהו חבוש הכיפה מחזיק תמונה של גמל ורוכב (עמ' 9), רמז לדרך המדברית שעשו בני ישראל. לאחר דף טקסט הראשון מופיע גביע הקידוש, אחוז ביד העצמאית כמו בעת קידוש על היין, וכתובת: "גפן".

שלושה ציורים מלווים את ארבע הקושיות ובכל ציור שלוש דמויות: בראשון נראים הילד אליהו ליד אליהו הנביא, וארני דרוק שלידו כוסו של אליהו. בציור השני נראית נחמי דרוק המזוהה בשערה האדום, במרכז אליהו כאסטרונוט ולידו אחד מילדי משפחת דרוק. בדימוי השלישי נראים ילדי משפחת דרוק עם חייזר. מתחת לציורים מופיעה הכתובת "מה נשתנה..." באותיות לטיניות הנקראות באופן פונטי.

תשובת האב, הפותחת במילים "עבדים היינו", מציגה דמות מהמיתולוגיה המצרית "רוכבת" על דמות גבר מסצנות של סאדו-מאזו. לחמשת הרבנים שישבו בבני ברק וסיפרו ביציאת מצרים קורא האמן United Colors of Judaica. כל רב תלבושת אחרת, המשייכת אותו למזרח או למערב, וצבע עיניו וכובעו משתנים בהתאם (עמ' 21).

לארבעת הבנים מוקדש דף לאיש: החכם עורך-דין כמו ארני דרוק יזם ההגדה; הרשע הוא גלגול של איש הסאדו-מאזו בתוספת אלה; התם הוא יוצא המזרח; וזה שאינו יודע לשאול הוא החייל שאינו רשאי לשאול כי אז לא ימלא את הפקודות כיאות.

הדימוי הבא משעשע במילוליות שלו: "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו ... וכו'". האמן מראה שלושה דורות, ה"עומדים" זה מעל זה ונבדלים זה מזה בכובעים שלראשיהם: הפז התורכי מהמאה ה-19, הטורבן בן המאה ה-18 וכובע הקסקט המוסב לאחור – העכשווי (עמ' 31).

לאחר כמה דפי טקסט מגיע האמן לעשר המכות, ולכל מכה – דף לעצמה וממול איור. אליהו הופך עתה למצרי וחווה את מכות מצרים מצד המזכרים. הוא מזוהה כמצרי על-פי פריטי לבושו: מגבעת, צווארון ומכנסיים, ועיניו, הסכמתיות כרגיל, מביטות לצדדים ומביעות עצב אינסופי. מכת הבכורות מתוארת באמצעות מומיה "ארוזה". לאחר שירת "דיינו", המתמצת בתיאור המצרים הטובעים בים סוף, מוקדשים שלושה דפים למצוות פסח, מצה ומרור. המצוות מתבצעות בידי היד שכל הווייתה ותכליתה היא קיום המצוות.

"בצאת ישראל ממצרים" הם מובלים בידי משה רבנו, המצויד בשמשיה להגנה מפני השמש הקופחת. אחריו צועד העם – דמויות מכוסות מכף רגל ועד ראש עד כדי אמורפיות, מלוות בחיות בית. עגל הזהב נראה כאן חתוך ופרוש על שני דפים, מחווה לדמיאן הרסט, שעגל הזהב שלו הוכתר בזהב והושם בתוך מכל זכוכית מצופה זהב.

את המשפט "שפוך חמתך על הגויים... וכו'", שבדרך כלל אינו מאויר בהגדות, מייצגים כאן מבנים "גויים" שונים בעולם – ממגדלי התאומים ועד מגדל פיזה, איגלו ומסגד (עמ' 73).

בסיום הסדר כהלכתו מובעת התקווה "לשנה הבאה בירושלים", וירושלים המחולקת נראית על שני דפים – מימין העיר העתיקה וכיפת הסלע ומשמאל בנייני הסגנון הבינלאומי של העיר המערבית. עתה עובר הכתוב ואיריו לפיוטי סוף ההגדה, שנועדו להעיר את הפעוטות שנרדמו במהלך הסדר. שני הפיוטים המעוטרים ומאירים הם "אחד מי יודע" ו"חד גדיא".

ה"אחד מי יודע", שיר מצטבר שמקורו כנראה בגרמניה במאה ה-15, הוא מהפיוטים המאוחרים ביותר שנספחו להגדה. הפיוט מתחיל ומסתיים ב"אחד" – הוא אלוהים – ולכן זהו המספר החשוב ביותר. אליה מופיע במרבית הדימויים כמספר וכשחקן הראשי וזהותו ומראהו אינם משתנים. רק בתיאור ארבע האימהות, המכוסות מכף רגל ועד ראש ורק עיניהן וכפות ידיהן ורגליהן גלויות, הוא אינו נראה. ייתכן שהוא חמד כאן לצון והתכסה, כדי להתאים לתפקיד אחת האמהות. לבושו משתנה גם כשהוא מופיע עם ששת סדרי המשנה. אזי הוא מוצג כחסידי חבוש שטריימל, ואילו בבית הקודם, במספר חמש המתייחס לחמשת חומשי התורה, הוא עדיין אליהו הילד חובש הכיפה. האיור למספר 10, שעניינו עשרת הדיברות, משמש בימה כאילו היתולית לדעותיו של האמן: אליה נראה מכוסה בפסים שכל אחד מהם אוטם חוש אחר – פס על האוזניים, על הפה, על החגורה והערווה ופס המצמיד את הידיים לגוף ומשתקן מפעולה. הפס העשירי הוא... העניבה.

"חד גדיא" הוא הפיוט המסכם את הגדת אליהו. גם הוא שיר מצטבר ובכל בית מצטרף פרט נוסף לעלילה: ישנם שני דימויים, קרבן ואיבו, ובכל בית מי שקודם פגע בקרבן הופך בעצמו לקרבן. המסר הוא שאלוהי ישראל הוא השולט בעולם ובסדריו. גם פיוט זה, כמו "אחד מי יודע", נכלל לראשונה בהגדת פראג. אליהו כבר איננו מופיע כאן אך לכל הדמויות – אנושיות, חיות או אחרות – עיניים אופייניות, דרוכות, חרדות ולטושות לצדדים. הגדי משול לעם ישראל, המוקף אויבים מכל עבריו אך הקדוש ברוך הוא מצילו תמיד. למרות זאת – כסיום אירוני – הוא מופיע שוב בסוף הפיוט כשהוא סובב על גריל המנגל...

סיום זה מדגיש את גישתו הדו-ערכית של האמן לסיפור ההגדה, לפיוטיה ולדת בכלל. זוהי גישה הומוריסטית המבטאת בעת ובעונה אחת הערכה וביקורת, יהדות וחילוניות, אמונה עם קריצה אפיקורסית, וחיוך סובלני עם חרדה קיומית המשתקפת בעיניו של אליהו ושאר הדמויות.

מאירה פרי-להמן